Marijana Korunek, Željko Trstenjak

Obnova pročelja župne crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama

Marijana Korunek
Željko Trstenjak
Ministarstvo kulture RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Varaždinu
HR– 42 000 Varaždin, Gundulićeva 2

UDK: 726.025.4(497.523Varaždinske Toplice)
726:272-523(497.523Varaždinske Toplice)
Pregledni rad/Subject Review
Primljen/Received: 4. 3. 2015.

Ključne riječi: Sv. Martin, Varaždinske Toplice, gotika, barok, pročelja, obnova
Key words: St. Martin, Varaždinske toplice, Gothic, Baroque, façades, restoration

Župna crkva sv. Martina biskupa jedna je od najstarijih očuvanih građevina u Varaždinskim Toplicama. Prema dostupnim podatcima građena je tijekom 15. stoljeća na mjestu starije građevine, ali je u vrijeme baroka temeljito obnovljena i barokizirana te joj je pridodan zvonik koji i danas dominira vizurom naselja. Radovi na obnovi pročelja započeli su 2010. godine provođenjem najnužnijih radova sanacije od vlage na sjevernoj strani objekta, a sljedećih godina nastavili su se uređenjem njezina okoliša te obnovom svih pročelja građevine. Ti su radovi u najvećoj mjeri dovršeni 2012. godine, te se potom krenulo s obnovom njezine unutrašnjosti. Tijekom izvođenja zaštitnih radova otkriveni su brojni novi podatci o samoj građevini, a najvrjednije otkriće zasigurno je pronalazak zazidanih gotičkih prozora u svetištu. Gotički prozori su prezentirani na vanjštini, čime je svetištu uvelike vraćen njegov kasnosrednjovjekovni izgled.

UVODNE NAPOMENE

Varaždinske Toplice smjestile su se na sedrenim terasama uz južnu padinu Topličke gore, koje se spuštaju u plodnu dolinu rijeke Bednje, a sa svih strana okružene su vijencem brežuljaka, gustim šumama i vinogradima.[1] Ovo područje bilo je naseljeno još u prapovijesti, zatim u antici i srednjem vijeku, a kontinuitet naseljenosti može se pratiti sve do danas. Latinsko ime Varaždinskih Toplica, *Aquae Iasae*, sugerira da su na tom mjestu postojale toplice i prije dolaska Rimljana te da ih je nastanjivalo ilirsko pleme Jasa. Za razvoj i smještaj ranijeg i kasnijeg rimskog naselja od prvenstvenog su značaja bili termalni izvori, kao i pogodan smještaj na raskrižju starih putova. Vjerojatno je Ilirima, kao i kasnije Rimljanima, odgovarao položaj koji je kontrolirao velik dio plodne i prometne doline rijeke Bednje, a istovremeno je bio uvučen među brežuljke te je mogao dobro poslužiti za obranu.[2]

O izgledu srednjovjekovnog naselja Varaždinske Toplice nemamo podataka, a najvjerojatnije je 1242. godine stradalo u provalama Tatara koji su prolazeći ovim krajevima opsjedali utvrdu Kalnik.[3] Varaždinske Toplice spominju se prvi put u povijesnim izvorima u ispravi iz 1181. godine, koju je Zagrebačkom kaptolu izdao kralj Bela III. u Stolnom Biogradu, a iz koje doznajemo da je ban Aleksije, koji je banovao između 1110. i 1116. godine, darovao topličkі posjed Zagrebačkom kaptolu.[4] Čini se da posjed u 13. stoljeću nije donosio velike prihode, jer je zagrebački biskup Stjepan II. tijekom prve polovine 13. stoljeća u više navrata darivao kanonike zagrebačke zbog njihovog siromaštva.[5] Ovaj se posjed s vremenom širio priključenjem novih darovanih posjeda. Tijekom nekoliko stoljeća Kaptol je vodio mnoge borbe za topličkі posjed, pa su se pred banskim i kraljevskim sudovima vodili razni procesi sve do u 18. stoljeće.[6]

Veleposjed Toplice bio je crkveno vlastelinstvo Zagrebačkog kaptola, čije su se granice mijenjale tijekom stoljeća, a spada među najstarije veleposjede u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.[7] Topličkim posjedom, dominijem, upravljao je

1 Čabrijan, J. (1966.a): Termalna vrela Varaždinskih Toplica, njihov položaj i klima, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske,* br. 15, Zagreb: 4.

2 Vikić, B., Gorenc, M. (1966.): Varaždinske Toplice, Aquae Iasae, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske,* br.15, Zagreb: 7.

3 Čabrijan, J. (1966.b): Varaždinske Toplice u srednjem vijeku, *Vijesti muzealaca i konzervatora hrvatske,* br. 15, Zagreb: 16-17.

4 Čabrijan, J. (1966.b): nav. dj., 16; Đurić, T, Feletar, D. (1991.) : *Stari gradovi, dvorci i crkve SZ Hrvatske,* Koprivnica: 159.

5 Čabrijan, J. (1966.b): nav. dj.: 17.

6 Čabrijan, J. (1966.b): nav. dj.: 17.

7 Filipan, B. (2011.): Odnos topličkog i grebenskog vlastelinstva i plemićkih obitelji te njihove donacije marijanskim svetištima, *Zbornik radova Podno Grebengrada (Sub castro greben),* Zagreb – Novi Marof: 151-153.

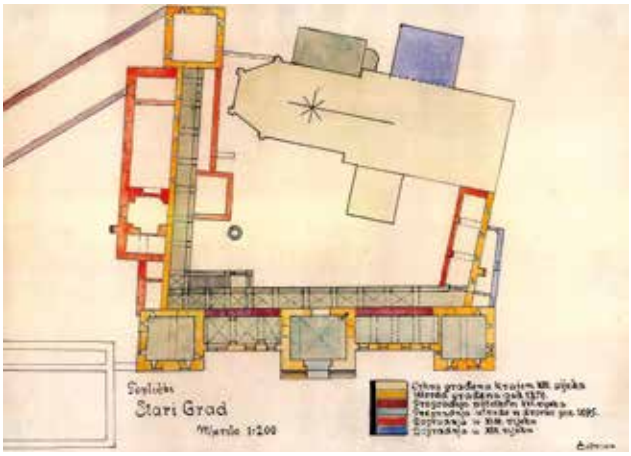

1 Središte Varaždinskih Toplica – crvenom bojom označen položaj nekadašnjeg Kaštela

Centre of *Varaždinske toplice* – marked in red is the position of the former Castel

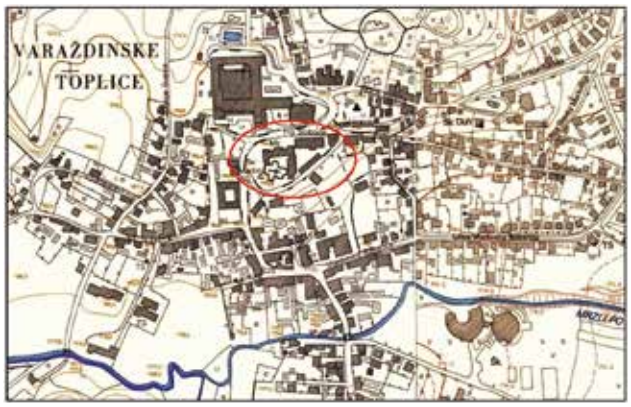

2 Topličkі Stari grad, izradio Josip Čabrijan (Zbirka J. Čabrijana, dokumentacija Zavičajnog muzeja Varaždinske Toplice)

Varaždinske toplice old town, made by Josip Čabrijan (Collection of J. Čabrijan, documentation of the Heritage Museum, *Varaždinske Toplice*)

izabrani član kanoničkog kolegija Kaptola zagrebačkog, koji je nosio naslov *spanus arcis et provinciae Toplicensis*, a u novije vrijeme dekan.[8] Za neposredno upravljanje posjedom Kaptol je postavljao kaptolskog kneza ili kaštelana, a imao je i sudačku vlast, kojoj je pripadalo i tzv. pravo mača, odnosno izricanje smrtnih kazni.[9]

U samom središtu posjeda izgrađen je 1367. godine Kaštel (sl. 1). Bilo je to utvrđenje s trima ugaonim kulama i jednim ulazom na sredini sjeverne strane kompleksa. Između kula i crkve protezao se visok zid s dvostrukim nizom puškarnica, dok je na zidu s unutrašnje strane bio drveni obrambeni hodnik u koji se prilazilo iz kula.[10] U vrijeme osmanlijskih ratova povećane su utvrde oko kaštela na takav način da su izgrađene dvije nove kule, jedna na istočnoj, druga na zapadnoj strani. U sredini dvorišta nalazio se bunar.[11] Uokolo kaštela bili su podignuti nasipi i iskopani jarci kroz koje je tekla termalna voda. Ulaznoj kuli prilazilo se preko lančanog mosta.[12] Prilikom provale Osmanlija 1540. godine Toplice su spaljene, a ista opasnost ponovno im je zaprijetila 1555. godine.[13] Od žestokih i razornih napada Osmanlija naselje nisu mogli spasiti ni tvrdi kaštel ni okolni visoki zidovi.[14] Iz inventara topličkog kaštela, koji su se očuvali još od 16. stoljeća, a u kojima se utvrda naziva *Castellum, Fortalicum ili Arx*, vidimo da je bila dobro opremljena raznim bojnim spravama, topovima, olovom, barutom, željeznim mačevima, puškama, kopljima i drugim oružjem.[15] Razvojem i širenjem naselja Varaždinske Toplice zidovi i opkopi su postali smetnja pa su uklonjeni 1752. godine, a od cijele utvrde ostao je samo kaštel, koji je barokiziran.[16] U Zavičajnom muzeju Varaždinske Toplice čuva se nekoliko idealnih rekonstrukcija nekadašnjeg utvrđenja i jedan tlocrt kaštela s označenim građevinskim fazama (sl. 2), koje je izradio Josip Čabrijan sredinom 20. stoljeća.[17] Iako na tlocrtu ima podosta pogrešno datiranih pojedinih dijelova sklopa, donosimo ga radi boljeg razumijevanja prostornih odnosa crkve i središnjeg dijela kaštela.

Upravo u središtu navedenog topličkog kaštela nalazi se današnja župna crkva posvećena sv. Martinu biskupu. Crkva predstavlja značajan spomenik gotičko-barokne sakralne arhitekture ovoga dijela Hrvatske, a zajedno s pripadajućim kaštelom čini važan urbanistički i spomenički akcent cijelog naselja. S obzirom na spomeničku vrijednost i izvanredan položaj, sve zahvate na građevinama, kao i na njihovom neposrednom okolišu, bilo je potrebno svesti na najnužnije tj. isključivo na sanaciju i održavanje postojećih urbanističko-arhitektonskih i pejzažnih vrijednosti.

KRATKI POVIJESNI PREGLED

Objavljeni povijesni izvori donose nam podatke o posjedu Varaždinske Toplice, dok o djelovanju župe i izgledu same župne crkve nemamo gotovo nikakvih podataka. Znamo da je crkva pripadala Arhiđakonatu Varaždin, koji je bio integralni dio Zagrebačke biskupije.

Vijesti o osnutku Zagrebačke biskupije doznajemo iz listine ostrogonskog nadbiskupa Felicijana iz 1134. g., u kojoj stoji da je šumu Dubravu kralj Ladislav (1077. – 1095.), utemeljivši biskupiju zagrebačku, darovao tom episkopatu, a prema imenima dostojanstvenika koji se ovdje spominju

8 Čabrijan, J. (1966.b): nav. dj.: 18.

9 Čabrijan, J. (1966.b): nav. dj.: 18.

10 Čabrijan, J. (1966.b): nav. dj.: 18-20; Đurić, T, Feletar, D. (1991.): nav. dj.: 160.

11 Đurić, T, Feletar, D. (1991.): nav. dj.: 160.

12 Čabrijan, J. (1966.b): nav. dj.: 20.

13 Čabrijan, J. (1966.b): nav. dj.: 18.

14 Đurić, T, Feletar, D. (1991.): nav. dj.: 160.

15 Čabrijan, J. (1966.b): nav. dj.: 20.

16 Đurić, T, Feletar, D. (1991.): nav. dj.: 160.

17 Zahvaljujemo ravnateljici Spomenki Vlahović, prof., na omogućenom uvidu u građu Zavičajnog muzeja Varaždinske Toplice.

3 Pogled na crkvu sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama s jugoistoka, stanje 2010. godine (foto: M. Korunek)

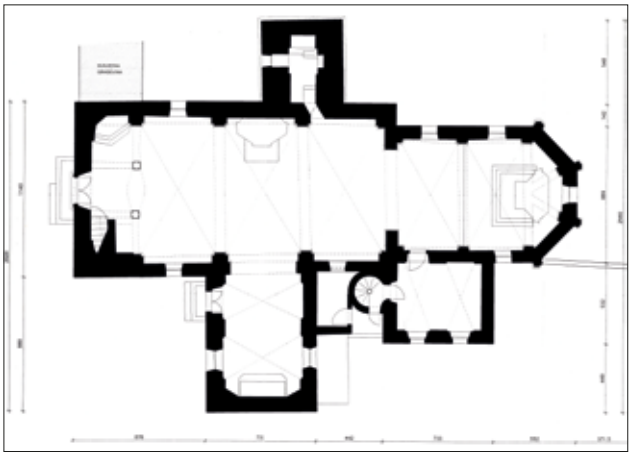

4 Tlocrt crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama (izradio: A. Biba)

Layout of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice* (made by: A. Biba)

zaključeno je da je osnovana 1094. godine te da je bila podređena nadbiskupiji u kraljevskom Ostrogonu.[18]

Župna crkva u Varaždinskim Toplicama navodi se vrlo rano, a najvjerojatnije je stradala u provali Tatara 1242. godine. Nakon toga, tijekom druge polovine 13. stoljeća, izgrađena je nova crkva u gotičkom stilu, koja je kasnije pregrađivana.[19]

Za poznavanje srednjovjekovne topografije Sjeverozapadne Hrvatske osobito je važan popis župa Zagrebačke biskupije iz 1334. godine. Riječ je o najstarijem srednjovjekovnom popisu, a sastavio ga je gorički arhiđakon Ivan i uvrstio ga u statut Zagrebačkog kaptola.[20] U njemu se crkva navodi kao *sancti Martini de Toplica nostra*, čime je naglašeno da je vlasnik Toplica bio Zagrebački kaptol.[21]

U drugom očuvanom popisu župa Zagrebačke biskupije koji nastaje 1501. godine crkva je navedena kao *ecclesie sancti Martini in Thoplicza*, a župa se navodi i u popisu iz 1507. i 1513. godine.[22] U popisu župa iz 1650. godine spominje se Ludovik Vuksanić kao *parochus Toplicensis. M*.[23]

U literaturi se navodi da je crkva imala zidani zvonik, koji je u gornjoj polovini bio drven, a lađu je prekrivao oslikani drveni tabulat, koji je 1762. godine zbog trošnosti zamijenjen baroknim svodovima. U to vrijeme pregrađeni su i sniženi visoki gotički prozori, a zvonik je dozidan i prekriven visokom baroknom lukovicom. Crkva je također dozidana; izrađena je nova fasada i podignut je novi kor. Nešto kasnije na južnoj strani crkve dograđena je kapela Žalosne Majke Božje. U to vrijeme crkva je imala sedam oltara.[24] Ispod crkve nalazila se kripta, kojoj je 1912. godine, prilikom polaganja novog poda u crkvi, zatvoren prilaz. Uokolo crkve nalazilo se groblje.[25]

Od crkvenog inventara treba spomenuti dva oltara baroknog kipara Francesca Robbe, koje je iz zagrebačke katedrale 1882. godine dao ukloniti njezin obnovitelj Herman Bollé, a to su glavni oltar sv. Katarine datiran u 1733. godinu i oltar sv. Barbare datiran u 1738. godinu.[26]

Vrijedne su i orgulje koje je 1765. godine za 500 rajnskih forinti izgradio glasoviti graditelj orgulja Antun Römer iz Graza.[27] Crkvene svodove oslikao je fresko oslikom 1885. godine zagrebački slikar Marko Antonini, ali su, nažalost, 1912. godine bili loše i nestručno restaurirani.[28]

OPIS PROČELJA I ZATEČENO STANJE

Župna crkva sv. Martina biskupa u svojoj je osnovi jednobrodna longitudinalna građevina pravilne orijentacije s blagim otklonom u odnosu na liniju istok – zapad, u kojoj je svetište postavljeno na istočnoj, a glavni ulaz na zapadnoj strani. Crkva se sastoji od lađe i nešto užeg svetišta, koje ima poligonalni zaključak. Svetište svojim elegantnim stupnjevanim kontraforima na vanjštini odaje odlike arhitekture 15. stoljeća (sl. 3, 4, 5). Sakristija se nalazi s južne strane svetišta i izgrađena je kasnije. Kapela Žalosne Majke Božje prigrađena je južnoj strani lađe također u kasnijoj fazi (sl. 3, 4, 6). Između bočne kapele i sakristije smještena je kotlovnica, koja pripada recentnoj intervenciji (sl. 3, 5).

18 Deanović, A., Čorak, Ž. (1988.): *Zagrebačka katedrala,* Zagreb: 16.

19 Čabrijan, J. (1966.b): nav. dj.: 19.

20 Buturac, J. (1984.): Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU* LIX, Zagreb: 43.

21 Buturac, J. (1984.): nav. dj.: 104.

22 Buturac, J. (1984.): nav. dj.: 43, 104.

23 Buturac, J., (1938.): Popis župa Zagrebačke biskupije g. 1650., *Croatia Sacra, Arkiv za crkvenu povijest Hrvata,* br. 15 i 16, god. 8., Zagreb: 92.

24 Čabrijan, J. (1966.b): nav. dj.: 19.

25 Čabrijan, J. (1966.b): nav. dj.: 20; 2013. i 2014. godine prilikom radova u unutrašnjosti crkve sv. Martina u Varaždinskim Toplicama otkriveno je više zidanih grobnica, a o njima detaljnije u: Vlahović, S. (2014): Dvije kripte iz crkve svetog Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin,* Zagreb – Varaždin 2014, str. 451-477.

26 Čabrijan, J. (1966.b): nav. dj.: 20; Đurić, T, Feletar, D. (1991.): nav. dj.: 161-162.

27 Đurić, T, Feletar, D. (1991.): nav. dj.: 162.

28 Čabrijan, J. (1966.b): nav. dj.: 20.

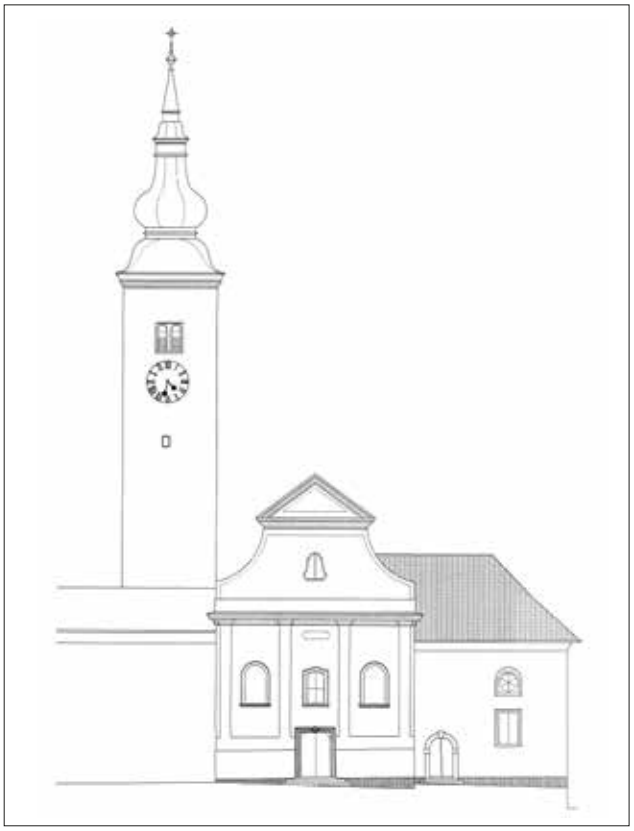

5 Zapadna pročelja crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama (izradio: A. Biba)

Western facades of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice* (made by: A. Biba)

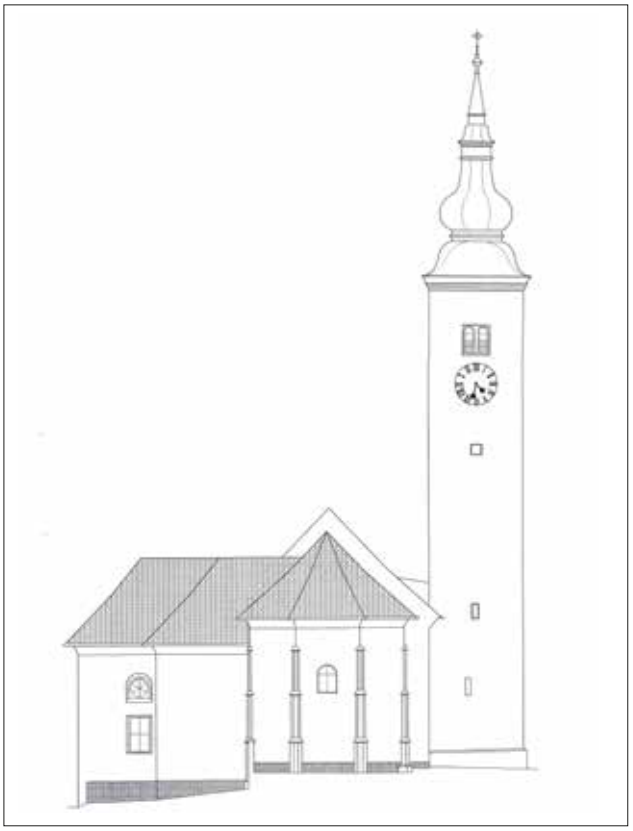

7 Istočna pročelja crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama (izradio: A. Biba)

Eastern facades of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice* (made by: A. Biba)

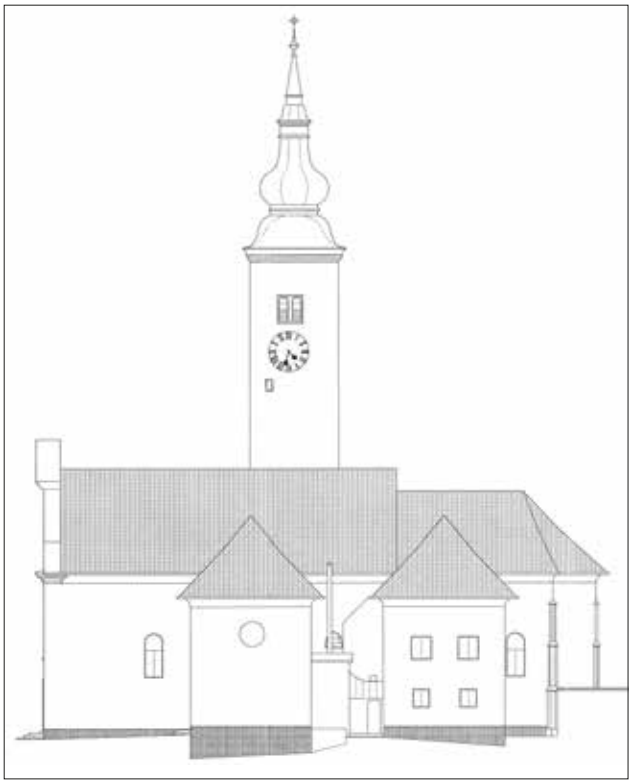

6 Južna pročelja crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama (izradio: A. Biba)

Southern facades of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice* (made by: A. Biba)

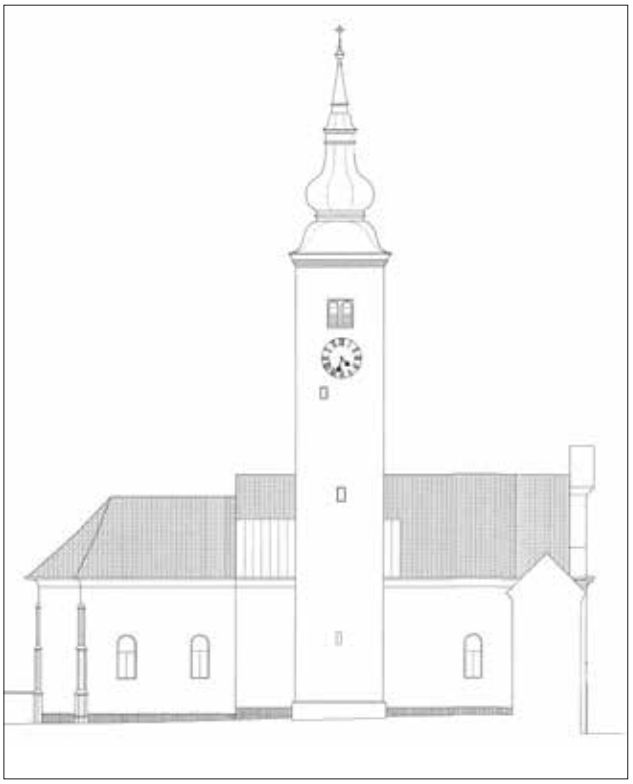

8 Sjeverna pročelja crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama (izradio: A. Biba)

Northern facades of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice* (made by: A. Biba)

9 Betonski kanal uz zidove zaključka svetišta crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama, stanje 2009. godine (foto: M. Korunek)

Concrete canal along the walls of the conclusion of the sanctuary of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice*, condition in 2009 (photo: M. Korunek)

11 Potporni zid sa stubom izveden nakon sniženja terena uz donju zonu zidova svetišta crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama, stanje tijekom radova 2010. godine (foto: M. Korunek)

Retaining wall with pole after lowering of the terrain along the lower zone of walls of the sanctuary of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice*, condition in the course of works, 2010 (photo: M. Korunek)

10 Donja zona zidova svetišta crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama nakon uklanjanja betonskog kanala, stanje 2010. godine (foto: M. Korunek)

Lower zone of the sanctuary of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice*, after removal of concrete canal, condition in 2010 (photo: M. Korunek)

Sjeverno uz lađu nalazi se zvonik, koji na gornjim etažama, na sve četiri strane vanjskih zidova, ima sat i bifore (sl. 3 – 8), a završava lukovičastom kapom.

Glavno pročelje horizontalno je podijeljeno u dva osnovna dijela, od kojih je donji plitkim lezenama razdijeljen u tri polja (sl. 5, 25). U lijevom i desnom polju nalazi se po jedna niša jednostavnog lučnog završetka, dok je u srednjem polju na istoj visini prozor nešto bogatije izvedbe. Iznad njega se nalazi kartuša s natpisom SV MARTIN 1819., što zasigurno upućuje na jednu od ranijih obnova glavnog pročelja crkve. U donjoj zoni glavnog pročelja nalazi se barokni portal, koji u zaglavlju ima kartušu uokvirenu lisnatim motivom, a u središtu kronogramski natpis *TABERNACULUM (+) aRCA DEI* čija velika slova daju 1761. godinu, što je zasigurno godina nastanka ovog portala. Gornja zona glavnog pročelja je zabat koji je horizontalno podijeljen u dva dijela, a gornji ima trokutasti završetak. U sredini donjeg polja zabata nalazi se barokni prozor. Glavno pročelje crkve na sjevernoj je strani spojeno s objektom kaštela, s kojim je crkva u unutrašnjosti, na zapadnom dijelu lađe, bila povezana vratima na razini prizemlja i kata, odnosno pjevališta crkve.

Na južnom pročelju crkvene lađe, u trećem traveju od svetišta, nalazi se jedan jednostavan lučno završeni prozor, a istovjetan prozor, na istoj poziciji, nalazi se i na sjevernom zidu crkvene lađe (sl. 6, 8). Na južnom zidu lađe, u prvom traveju od svetišta smješten je i jedan manji prozor šiljatog luka (sl. 6). Evidentno je da je nekada bio većih dimenzija, ali je naknadno smanjen. Pretpostavljamo da je smanjen prilikom izgradnje kotlovnice, jer se zazidani dio prozora nalazi iza nje.

Sakristija ima prozore samo na južnom zidu i to po dva prozora jednostavne četvrtaste forme na svakoj etaži. Prozori na gornjoj etaži nešto su većih dimenzija (sl. 6). Ulaz u sakristiju nalazi se u prizemlju zapadnog zida, dok su za pristup katu izvedene kružne stube, koje svojim volumenom izlaze van gabarita sakristije na zapadnoj strani (sl. 4, 6).

Na pročeljima svetišta, na uglovima zaključka, nalaze se četiri elegantna, stupnjevana kontrafora (sl. 4, 7). Prije početka zaštitnih radova 2010. godine svetište je imalo dva jednostavna lučno završena prozora na sjevernom i jedan na južnom zidu. Oni su istovjetni prozorima na sjevernom i južnom zidu crkvene lađe (sl. 4, 6, 8). Na zaključku svetišta

12 Potporni zid sa stubom izveden nakon sniženja terena uz donju zonu zidova lađe crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama, stanje tijekom radova 2010. godine (foto: M. Korunek)

Retaining wall with pole made after lowering of the terrain along the lower zone of walls of the nave of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice*, condition in the course of works, 2010 (photo: M. Korunek)

13 Zazidana vrata na vanjštini sjevernog zida svetišta i staza izvedena uz novoizgrađeni potporni zid uz sjevernu stranu crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama, stanje tijekom radova 2011. godine (foto: M. Korunek)

Walled up door on the outside of the northern wall of the sanctuary and path made along the newly built retaining wall along the northern side of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice*, condition in the course of works, 2011 (photo: M. Korunek)

nalazio se sličan prozor, samo je u odnosu na navedene bio skraćen (sl. 4, 7).

Na najvišoj zidanoj etaži zvonika na sva četiri zida izvedene su bifore. Na ostalim etažama nalaze se četvrtasti otvori manjih dimenzija, a na najnižoj etaži zapadnog zida smješten je prozor kružne forme (sl. 5 – 8).

Bočna kapela Žalosne Majke Božje ima na zapadnom zidu kameni, lučni, barokni portal, koji je razveden zaglavnim kamenom, te ima dovratnike završene četvrtastim kapitelima (sl. 5). Na južnom zidu kapele nalazi se prozor kružne forme, koji je prezentiran u vidu niše, dok

14 Niša na vanjštini sjevernog zida svetišta crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama nakon djelomičnog uklanjanja ispune, stanje tijekom radova 2011. godine (foto: M. Korunek)

Niche on the outside of the northern wall of the sanctuary of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice* following partial removal of the fill, condition in the course of works, 2011 (photo: M. Korunek)

su na zapadnom i istočnom zidu kapele po dva prozora postavljena jedan iznad drugog, od kojih gornji ima lučni završetak (sl. 5 – 7).

Pročelja crkve imaju sokl na svetištu i na zvoniku. Na ostatku crkve u zoni sokla, najvjerojatnije u jednoj od ranijih obnova, uklonjena je sva žbuka. Pretpostavljamo da je to izvedeno s namjerom lakšeg isušivanja zidova od vlage.

Sve strehe na pročeljima crkve jednostavne su profilacije, dok su bogatije izvedene samo one na glavnom pročelju i na zvoniku (sl. 5 – 8). Razdjelni vijenci nalaze se samo na glavnom pročelju, a pretpostavljamo da ih je morao imati i zvonik, ali su vjerojatno u jednoj od ranijih obnova uklonjeni.

Prije radova na obnovi crkva je bila u lošem stanju, što je bilo posebice vidljivo na njezinoj vanjštini (sl. 3, 15). Sva pročelja bila su izrazito dotrajala, te je sanacija bila nužna kako bi se spriječilo njihovo daljnje propadanje i zaustavilo nastajanje novih šteta. Temelji crkve u ranijoj su obnovi bili obloženi betonskim kanalom s rešetkama za ventiliranje, koji je ujedno služio i za prihvaćanje krovnih voda (sl. 9). Kanal je postavljen kako bi isušivao temelje građevine, ali je bio zapušten i neodržavan, što je bio jedan od razloga zašto su crkveni zidovi bili napadnuti visokom razinom

15 Pogled na pročelja zvonika crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama prije obnove, stanje 2010. godine (foto: M. Korunek)

View of the facades of the belfry of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice* prior to restoration, condition in 2010 (photo: M. Korunek)

16 Pogled na pročelja zvonika crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama nakon obnove, stanje 2011. godine (foto: M. Korunek)

View of the facades of the belfry of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice* following restoration, condition in 2010 (photo: M. Korunek)

kapilarne vlage. Osim vlagom nagriženih zidova bilo je potrebno sanirati i kasnosrednjovjekovne kontrafore svetišta koji su bili oštećeni i puni naslaga.

Loše stanje bilo je uočljivo i u crkvenoj unutrašnjosti gdje je stariji zidni oslik bio djelomično preslikan novim, koji je izveden u tamnijim nijansama. Na njemu su se kroz desetljeća nakupile razne naslage, zbog čega je crkva djelovala mračno. Kapilarna vlaga je i u unutrašnjosti uzrokovala brojna oštećenja na žbuci i osliku. Zidovi su dodatno bili oštećeni i brojnim naknadnim intervencijama, prvenstveno uvođenjem novih instalacija. One su postavljane u izdubljene utore, koji su kasnije zapunjeni neadekvatnim cementnim mortom.

Ideja da se krene u temeljitu obnovu župne crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama javila se tijekom 2007. godine, kada se započelo s izradom projektne dokumentacije za njezinu sanaciju. Na njoj su i ranije vršeni zaštitni radovi, ali oni su se u pravilu odnosili na sanaciju pojedinih dijelova, odnosno održavanje, bez sagledavanja građevine kao cjeline. Tako znademo da je 1968. godine izveden kompletan oslik u unutrašnjosti crkve i čišćenje fresaka po zatečenom stanju, a 1995. godine sanirana je lukovica zvonika. Sljedeće godine izgrađeno je stubište prema zapadnom ulazu u crkvu te je sanirano krovište crkve, a 2003. godine izmijenjene su sve elektroinstalacije.

Kao osnova za bilo kakve sustavne radove na obnovi građevine izrađen je arhitektonski snimak postojećeg stanja, koji je integralni dio elaborata obnove.[29] Tada su izvršena i manja konzervatorsko-restauratorska istraživanja na pročeljima,[30] ali je potrebno napomenuti da su otvarane sonde manjih dimenzija, jer su istraživanja bila usmjerena ka pronalaženju starijih slikanih slojeva i žbuka, te nisu obuhvatila gornji dio crkve i zvonika. Uostalom, to nije bilo moguće učiniti jer ni skele nisu bile postavljene u gornjoj zoni objekta. Utvrđeno je da je sva starija žbuka bila gotovo u cijelosti otučena u jednoj od intervencija tijekom 20.

29 Elaborat obnove župne crkve sv. Martina – Varaždinske Toplice, br. TD 21/2007, koji je u kolovozu 2007. g. izradio projektant Anton Biba, d.i.a. iz tvrtke ARBI d.o.o. iz Zagreba.

30 Izvještaj o konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima na pročeljima crkve sv. Martina u Varaždinskim Toplicama, koji je u srpnju 2007. g. izradila restauratorica Adela Filip.

17 Bifora na zvoniku crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama tijekom obnove, stanje 2011. godine (foto: M. Korunek)

Bifora on the belfry of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice* during restoration, condition in 2011 (photo: M. Korunek)

18 Ploče sata nakon skidanja sa zvonika crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama, stanje 2011. godine (foto: M. Korunek)

Plates of the clock after removal from the belfry of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice*, condition in 2011. (photo: M. Korunek)

stoljeća, a barokna žbuka očuvala se jedino u nišama na zapadnom pročelju, te uz dovratnike i doprozornike. Možemo samo pretpostaviti da je sva starija žbuka skinuta u obnovi 1970-ih godina, kada su sva pročelja građevine župne crkve presvučena dvama slojevima neadekvatne produžne žbuke, s prevelikim udjelom „portland" cementa. U toj ranijoj

19 Pozicija na zvoniku crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama s koje su skinute ploče sata, nazire se stariji, pismoslikarski izveden sat, stanje tijekom obnove 2011. godine (foto: M. Korunek)

Position on the belfry of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice* from which the plates of the clock have been removed, an older cock painted on the wall may be discerned, condition during restoration, 2011 (photo: M. Korunek)

obnovi vrijedni arhitektonski elementi potrebni za njezino jasnije poimanje nisu bili prezentirani, pa su pročelja crkve djelovala pomalo ogoljeno i nejasno.

OBNOVA PROČELJA

S cjelovitom obnovom župne crkve započelo se tijekom 2010. godine izvođenjem radova na vanjštini građevine. Zbog visoke razine kapilarne vlage u zidovima crkve, kao prioritet za cjelovitu obnovu određeno je da se krene s radovima na sanaciji temelja i izvođenju sustava drenaže i odvodnje krovnih voda. Kako je elaborat obnove predviđao zadržavanje postojećeg sustava isušivanja zidova, uz iznimku da se krovne vode kanaliziraju zasebno, krenulo se u razradu varijantnih rješenja. Kao najprihvatljivije je ocijenjeno rješenje koje je predvidjelo potpuno uklanjanje postojećeg betonskog kanala, te rješavanje visinskih razlika izvođenjem potpornog zida.[31] Za potrebe izrade elaborata sprovedeni su istražni građevinski radovi (geomehanička bušenja i iskop građevinskih sondi) u dvorištu uz župnu crkvu.[32] Tada su otvorene građevinske sonde kojima je utvrđeno stvarno stanje temelja crkve, te njihove dubine i odnos s temeljima kaštela. Za dobivanje stvarnog suodnosa visina postojećeg terena u dvorištu kaštela i poda u crkvi izvršena su dodatna geodetska snimanja, a geomehaničkim ispitivanjem terena dobiveni su podatci o nosivosti tla i

31 Projekt sanacije okoliša crkve svetog Martina u Varaždinskim Toplicama, Arto d.o.o., Novi Marof, 2010. (dopuna postojećem elaboratu obnove).

32 Prethodno odobrenje Konzervatorskog odjela u Varaždinu KLASA: UP/I-612-08/09-04/2036, URBROJ:532-04-12/7-09-2 od 20. 11. 2009. godine; tijekom svih zemljanih radova u dvorištu kaštela, te kasnije u unutrašnjosti crkve, arheološki nadzor provodila je Spomenka Vlahović, dipl. arheolog, ravnateljica Zavičajnog muzeja u Varaždinskim Toplicama.

20 Pogled na svetište crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama tijekom vađenja ispune kasnosrednjovjekovnih prozora, stanje tijekom obnove 2011. godine (foto: M. Korunek)

View of the sanctuary of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice* during the removal of the fill of late medieval windows, condition during restoration, 2011 (photo: M. Korunek)

21 Vanjska pročelja svetišta, sakristije i bočne kapele crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama nakon obnove, stanje 2012. godine (foto: M. Korunek)

External facades of the sanctuary, sacristies and lateral chapels of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice* following restoration, condition in 2012 (photo: M. Korunek)

njegovom sastavu.[33] Zanimljivi su rezultati geomehaničkih bušenja u dvorištu kaštela, koja su pokazala da je teren tijekom stoljeća višekratno transformiran. Bušotina uz zvonik pokazala je da je tlo do dubine –0,80 m od tadašnje kote terena nasipani materijal, sastavljen od prašinaste gline smeđe boje i građevinskog otpada (crijep, cigla i sl.). Sloj tla istog sastava uz zaključak svetišta je deblji i proteže se u dubinu –2,30 m.[34] Uzmemo li u obzir taj podatak te gledajući oblikovanje temeljne zone kontrafora svetišta, možemo zaključiti da je teren istočno i južno od njega nekada bio znatno niži. Kasnije je, najvjerojatnije izgradnjom današnjeg kaštela, teren dvorišta izravnan na jednu kotu, te je, kako bi se premostila visinska razlika, izgrađen potporni zid u nastavku linije južnog zida svetišta. Prije početka zaštitnih radova, teren u dvorištu bio je gotovo 1 m viši od terena južno uz potporni zid.

Radovi na crkvi započeli su u lipnju 2010. godine, te je prema dopunjenoj projektnoj dokumentaciji u cijelosti uklonjen betonski kanal (sl. 10). Kako je dugi niz godina bio zapušten i neodržavan, izgubio je svoju prvobitnu funkciju isušivanja i prozračivanja temelja crkve, te je čak stvarao i suprotan učinak, jer je zadržavao vodu uz temelje. Prije početka radova bilo je potrebno spustiti kotu terena neposredno uz sjevernu i istočnu stranu crkve, odnosno u dvorištu kaštela. Teren je na tom dijelu tijekom vremena toliko podignut da su prozori kaštela bili na 30 cm od tla. Kota terena je snižena, a dvorište je izravnano uklanjanjem i odvozom viška zemlje. Nakon uklanjanja zatvorenog betonskog kanala, na njegovom je mjestu izveden potporni zid s jednom stubom, koji je u naravi otvoreni kanal koji je lako održavati (sl. 11, 12). Ispod njega je izveden zatvoreni sustav drenaže, koji je spojen na sabirno okno sjeverno od potpornog zida u nastavku linije južnog zida svetišta. U odvojenom sustavu izvedena je odvodnja krovnih voda, koja je preko četiri revizijska okna u dvorištu i jednim izvan njega kanalizirana izvan dvorišta kaštela.[35] Otvoreni kanal je obložen lomljenim kamenom, kako bi se što bolje uklopio u oblikovanje i uređenje dvorišta. Izveden je i dio kanala uza sam zvonik, ali je zapunjen batudom, pokriven geotekstilom, te zasipan humusom. Voda iz kanala odvodi se drenažnim cijevima.

33 Geotehničke istražne radove provela je tvrtka SPP d.o.o. iz Varaždina.

34 Geotehnički elaborat za potrebe denivelacije suterena u svrhu sanacije kapilarne vlage i temelja župne crkve sv. Martina – V. Toplice izradio je dr. sc. Stjepan Strelec, dipl. ing. iz tvrtke SPP d.o.o iz Varaždina, u prosincu 2009. godine.

35 Projekt „Sanacija župne crkve sv. Martina Biskupa" izradili su Ivan Gotal, dipl. ing. građ. i Velimir Dušak, ing. arh. iz tvrtke Arto d.o.o. iz Novog Marofa, 2010. godine (dopuna postojećem elaboratu obnove).

22 Fragmentarno očuvan kasnosrednjovjekovni portal u unutrašnjosti svetišta crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama, stanje tijekom istraživanja 2011. godine (foto: M. Korunek)

Fragments of preserved late medieval portal in the interior of the sanctuary of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice*, condition during archaeological research, 2011 (photo: M. Korunek)

23 Fragmentarno očuvan ranogotički prozor u unutrašnjosti svetišta crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama, stanje tijekom pronalaska 2013. godine (foto: M. Korunek)

Fragments of preserved of early Gothic window in the interior of the sanctuary of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice*, condition during discovery 2013 (photo: M. Korunek)

Zahvatima drenaže stvoreni su osnovni preduvjeti za isušivanje temelja i zidova crkve, te se moglo krenuti s njihovom daljnjom sanacijom.

Radovi su obuhvatili i skidanje žbuke s donje zone pročelja do visine postojećih prozora (sl. 12). Temelji i donja zona zidova crkve su nakon uklanjanja starog betonskog kanala oprani vodom pod pritiskom te su im popravljena sva oštećenja, a dijelovi s većim oštećenjima djelomično su i prezidani. Nakon toga je na zidove i temelje, koji su prethodno bili namočeni vodom, nanesen *Sanisil* „špric".

Prilikom skidanja žbuke s pročelja otkriveni su zanimljivi nalazi. Na sjevernom zidu zvonika otkriven je zazidani lučni otvor, za koji je utvrđeno da nije bio u funkciji prilikom korištenja zvonika, nego je nastao kao pomoćni otvor prilikom njegove izgradnje. Na sjevernom zidu svetišta pronađena su dvoja zazidana vrata (sl. 13). Analizom je utvrđeno da su lijeva vrata povezivala svetište s nekadašnjom srušenom sakristijom, dok su desna stara vrata izlazila u dvorište kaštela. Na spoju svetišta i lađe pronađen je i uski lučni otvor s ožbukanim unutarnjim plohama. Za njega je utvrđeno da je služio kao prolaz iz sakristije na propovjedaonicu, koja se ranije nalazila u svetištu (sl. 14). Odlučeno je da se pronađena zazidana vrata i nekadašnji pristup na propovjedaonicu prezentiraju na pročelju u formi plitkih niša.

Spoj svetišta i kaštela na jugoistočnoj strani bio je definiran visokim potpornim zidom, koji je u prvoj fazi bio građen od kamena, ali je naknadno povišen opekom (sl. 3). Ta nadogradnja zatvarala je pogled na svetište crkve s južne strane, te je agresivno presijecala pročelje kaštela. Zid je zbog toga srušen do svoje izvorne visine, čime se otvorila vizura na svetište crkve (sl. 21, 24).[36]

Tijekom 2011. godine nastavljeni su radovi na uređenju dvorišta kaštela i obnovi pročelja crkve. Uz novi betonski potporni zid, koji je izgrađen na oko 50 cm udaljenosti od linije sjevernih pročelja crkve, izvedena je staza za hodanje (sl. 13), koja je zatim opločena lomljenim kamenom, na istovjetan način kao i potporni zid i prostor uz temelje crkve. Nakon ovih radova pristupilo se uređenju dvorišta te su izvršene sve pripreme za izradu njegovog hortikulturnog uređenja.

Nije skidana žbuka s cijele površine sjevernog pročelja crkvene lađe, svetišta i zvonika, već je uklonjena samo na dijelovima gdje je bila oštećena. Na isti način skinuta je i žbuka na svim krovnim vijencima te su izrađene šablone njihovih profilacija. Nakon toga su sva pročelja očišćena te se krenulo s njihovom sanacijom. Sva su oštećenja sanirana materijalima čija je receptura prilagođena postojećoj žbuci,

36 Radovi su tijekom 2010. godine izvedeni prema konzervatorskim uvjetima KLASA:612-08/10-23/0391, URBROJ:532-04-11/7-10-2 od 02. 04. 2010. godine i prethodnom odobrenju KLASA:UP/I-612-08/10-04/1372, URBROJ:532-04-11/7-10-4 od 19. 11. 2010. godine, koje je izdao Konzervatorski odjel u Varaždinu. Izvođač radova bila je tvrtka „Graditelj" iz Gornje Poljane.

24 Pogled na obnovljena vanjska pročelja crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama, stanje 2012. godine (foto: Ž. Trstenjak)

View of the restored external facades of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice* following restoration, condition in 2012 (photo: Ž. Trstenjak)

te se nakon toga pristupilo bojenju pročelja. Donja zona zidova ožbukana je sanirajućom *Baumit* žbukom. Ožbukani zidovi obojeni su mikroarmiranom silikonskom fasadnom bojom, koja je iznimno paropropusna i vodoodbojna, sa smanjenim prihvatom prljavštine prisutne u atmosferskim padalinama. Potom je popravljen postojeći okapni bakreni lim krova zvonika i zidni bakreni lim na spoju krova crkve i zida zvonika.

Tom prilikom zamijenjene su i dotrajale, korodirane ploče crkvenog sata (sl. 18). Nakon što su ploče skinute otkriveno je da se ispod njih nalaze fragmentarno očuvani ostatci starog sata koji je pismoslikarskom tehnikom bio naslikan na žbuku (sl. 19). Koliko se moglo razaznati, imao je okvir tamnosive boje, a na samom satu pronađeni su brojevi „2“ s lijeve i „1“ s desne strane, koji najvjerojatnije pripadaju godini postavljanja ili obnove sata. Treba još napomenuti da je stari mehanički satni mehanizam očuvan, a identičnim oblicima i materijalima zamijenjeni su dotrajali dijelovi. Za pokretanje kazaljki ugrađen je novi, električni satni mehanizam.

U obnovi su konzervatorsko-restauratorskim zahvatom sanirane i kamene bifore na gornjoj etaži zvonika, koje su također bile u vrlo lošem stanju (sl. 17). Na njima su posebno zanimljive geometrijske dekoracije u uglovima kamenih okvira kao i uklesana godina „1675.“, koja nas upućuje na vremenski okvir izgradnje ili nadogradnje crkvenog zvonika. Bifore su očišćene od raznih naslaga koje su se na njima skupljale dugi niz godina, a zatim su sanirana sva oštećena mjesta. Na kraju su nadomještene sve oštećene profilacije, te su bifore retuširane i premazane zaštitom za kamen. Potom su zamijenjeni i svi drveni prozori koji su se ranije nalazili s vanjske strane bifora. Novi prozori izrađeni su od ariša, a učvršćeni su s unutarnje strane, čime su kameni okviri bifora ponovno došli do punog izražaja. Montiranjem olovnih klupčica na sve otvore zaštitni su radovi na zvoniku privedeni kraju.

Prilikom radova uklonjen je i neadekvatan zidani spremnik za lož-ulje koji se nalazio s vanjske strane istočnog zida bočne kapele. Kako je bio postavljen neposredno uz stazu koja je vodila do sakristije, nakon njegova uklanjanja

25 Glavno pročelje crkve sv. Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama nakon obnove, stanje 2012. godine (foto: M. Korunek)
Main facade of the church of St. Martin the Bishop in *Varaždinske Toplice* following restoration, condition in 2012 (photo: M. Korunek)

bilo je nužno sanirati i taj dio. Sanacija je uključivala rušenje postojećih betonskih stuba i micanje asfalta, a novi pristup do sakristije izveden je granitnim kockama.

Radovi su nastavljeni na crkvenom svetištu na kojem su ispod debelog sloja jake produžne žbuke otkriveni gotički prozori šiljatih lukova (sl. 20). Zbog vrijednih, cjelovito očuvanih kamenih okvira prozora, kao i postizanja stilskog jedinstva i definiranja gotičke faze pročelja svetišta, odlučeno je da se prozori prezentiraju. Prozor na zaključku svetišta u potpunosti je otvoren, onaj na jugoistočnom zidu prikazan je do polovice svoje dubine, odnosno kao niša, dok je treći, koji je pronađen na južnom zidu, prezentiran u vidu plitke niše. Drugačije se nije ni mogao prezentirati zato što je na njegovom mjestu djelomično izveden kasniji prozor, koji je i danas u funkciji. Prilikom razgrađivanja ispune prozora na jugoistočnom zidu utvrđeno je da nije bio u cijelosti zazidan odmah, nego je u prvoj fazi preoblikovanja crkve samo smanjen, da bi u nekoj od kasnijih obnova bio u potpunosti negiran, baš kao i ostali gotički prozori svetišta. Analizom njihovog stanja, nakon uklanjanja ispune i pronađenih spolija, utvrđeno je da su izvorno bili izgrađeni kao dvostruki prozori, odnosno elegantne gotičke bifore. Nakon sanacije zidova pristupilo se konzervatorsko-restauratorskoj obnovi svih kamenih elemenata na svetištu, što je uključivalo pronađene gotičke prozore i elegantne kontrafore, te djelomično gornju zonu sokla (sl. 21).[37] Dovršetkom radova na pročeljima svetišta u velikoj mu je mjeri vraćen kasnosrednjovjekovni izgled te se svetište oblikovno približilo graditeljskoj ideji druge polovine 15. stoljeća.

Godine 2011., usporedo s radovima na vanjštini, provedena su i konzervatorsko-restauratorska istraživanja kolorističke obrade unutrašnjih zidova župne crkve sv. Martina biskupa te je izrađen elaborat sa smjernicama za njihovu obnovu.[38] Tada je po naputku konzervatora otvoreno i nekoliko ciljanih građevinskih sondi te je pronađen djelomično očuvan kasnogotički portal na sjevernom zidu svetišta (sl. 22). Njegova pozicija ne odgovara pronađenim zazidanim vratima na tom zidu, nego se nalazi, okvirno, na mjestu niše pronađene zapadno od vrata. Možemo samo pretpostaviti da je taj ulaz negiran prilikom izgradnje sakristije sa sjeverne strane svetišta. Jedini detalj koji svjedoči o postojanju starije građevine jest fragmentarno očuvan ranogotički prozor koji je otkriven 2013. godine prilikom obnove unutrašnjosti svetišta (sl. 23). On se nalazi iznad ulaza u današnju sakristiju, a posebnu vrijednost daje mu očuvani izvorni oslik.

Nakon obnove pročelja svetišta, koja je tehnički i financijski bila najzahtjevnija, tijekom 2012. godine krenulo se s radovima na sanaciji ostalih pročelja crkve. Tako su sanirana pročelja crkvene lađe, sakristije i bočne kapele Žalosne Majke Božje, dok je posljednje obnovljeno glavno pročelje crkve (sl. 21, 24, 25). Kod sanacije ploha pročelja i svih kamenih elemenata na njima korišten je isti pristup kao i prethodne godine te je primijenjena istovjetna metodologija i materijali. Prilikom obnove glavnog pročelja vraćen je željezni križ na vrh njegovog zabata, a zamijenjen je i dotrajali limeni pokrov od pocinčanog lima. Na svim prozorima izvedene su klupčice od cinkotita, a očišćene su i premazane sve metalne zatege i prozorske rešetke na crkvi.[39]

Obnovom glavnog pročelja dovršeni su radovi na sanaciji pročelja crkve, te ona poprimaju svoj današnji oblik. Pročelja crkve izvedena su u dva tona. Kasnosrednjovjekovno svetište obojeno je u bijelu boju, dok je ostatak crkve, što obuhvaća lađu, sakristiju, bočnu kapelu i zvonik, dobio

37 Radovi su tijekom 2011. godine izvedeni prema konzervatorskim uvjetima KLASA:612-08/11-23/1576, UBRBOJ:532-04-11/7-11-2 od 17. 07. 2011. godine i prethodnom odobrenju KLASA:UP/I-612-08/11-04/1389, UBRBOJ:532-04-11/7-11-2 od 01. 09. 2011. godine, koje je izdao Konzervatorski odjel u Varaždinu. Izvođač radova bio je obrt„Genc" iz Bednje.

38 Istraživanja su izvedena prema prethodnom odobrenju Konzervatorskog odjela KLASA:UP/I-612-08/11-04/1670, URBROJ:532-04-11/7-11-2 od 04. 10. 2011. godine, a nakon njih Dubravka Uvodić Vinković, ak. sl. konzervator-restaurator i Iva Prpić, ak. sl. prof. lik. kulture izradile su tijekom 2012. godine „Izvješće o konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima kolorističke obrade unutrašnjeg zida župne crkve sv. Martina sa prijedlogom obnove."

39 Radovi su tijekom 2012. godine izvedeni prema konzervatorskim uvjetima KLASA:612-08/12-23/1249, UBRBOJ:532-04-11/7-12-2 od 10. 05. 2012. godine i prethodnom odobrenju KLASA:UP/I-612-08/12-04/0650, UBRBOJ:532-04-11/7-12-2 od 12. 06. 2012. godine, koje je izdao Konzervatorski odjel u Varaždinu.

blagi oker ton. Tom koloristićkom razlikom napravljena je distinkcija između različitih građevinskih faza, ali je i naglašena ritmičnost u oblikovanju glavnog pročelja.

Navedimo na kraju da su pojedine odluke oko obnove pročelja crkve donesene na licu mjesta temeljem konkretnih nalaza na građevini, a sve s ciljem njezine pravilne obnove i prezentacije. Sve izvedene radove financirali su zajedničkim snagama Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i RKT Župa sv. Martina biskupa iz Varaždinskih Toplica.[40]

LITERATURA

Buturac, J. (1984.): Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU LIX*, Zagreb, 1984.: 43-108.

Buturac, J. (1938.): Popis župa Zagrebačke biskupije g. 1650., *Croatia Sacra, Arkiv za crkvenu povijest Hrvata*, br. 15 i 16., god. 8., Zagreb: 87-96.

Čabrijan, J. (1966.a): Termalna vrela Varaždinskih Toplica, njihov položaj i klima, *Vijesti muzealaca i konzervatora hrvatske,* br. 15, Zagreb: 4-6.

Čabrijan, J. (1966.b): Varaždinske Toplice u srednjem vijeku, *Vijesti muzealaca i konzervatora hrvatske,* br. 15, Zagreb: 16-31.

Deanović, A., Čorak, Ž. (1988.) : *Zagrebačka katedrala*, Zagreb.

Đurić, T, Feletar, D. (1991.): *Stari gradovi, dvorci i crkve SZ Hrvatske*, Koprivnica.

Filipan, B. (2011.): Odnos topličkog i grebenskog vlastelinstva i plemićkih obitelji te njihove donacije marijanskim svetištima*, Zbornik radova Podno Grebengrada (Sub castro greben)*, Zagreb – Novi Marof: 151-161.

Vikić, B., Gorenc, M. (1966.): Varaždinske Toplice, Aquae Iasae, *Vijesti muzealaca i konzervatora hrvatske,* br. 15, Zagreb: 7-15.

Vlahović, S. (2014.): Dvije kripte iz crkve svetog Martina biskupa u Varaždinskim Toplicama, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, Zagreb – Varaždin: 451-477.

DOKUMENTACIJA

Biba, A. (2007.): *Elaborat obnove župne crkve sv. Martina – Varaždinske Toplice*, br. TD 21/2007, ARBI d.o.o., Zagreb

Filip, A. (2007.): *Izvještaj o konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima na pročeljima crkve sv. Martina u Varaždinskim Toplicama*

Strelec, S. (2009.): *Geotehnički elaborat za potrebe denivelacije suterena u svrhu sanacije kapilarne vlage i temelja župne crkve sv. Martina – V. Toplice*, SPP d.o.o, Varaždin

Gotal, I., Dušak, V. (2010.): *Sanacije okoliša crkve svetog Martina u Varaždinskim Toplicama* i *Sanacija župne crkve sv. Martina Biskupa*, Arto d.o.o. Novi Marof

Gotal, I., Dušak, V. (2010.): *Sanacija župne crkve sv. Martina Biskupa,* Arto d.o.o. Novi Marof (dopuna postojećem elaboratu obnove)

Uvodić Vinković, D., Prpić, I. (2012.): *Izvješće o konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima koloristićke obrade unutrašnjeg ziđa župne crkve sv. Martina sa prijedlogom obnove*

Summary

RESTORATION OF THE FACADE OF THE PARISH CHURCH OF ST. MARTIN THE BISHOP IN VARAŽDINSKE TOPLICE */VARAŽDIN SPA/*

The parish church of St. Martin the Bishop is one of the oldest preserved structures in *Varaždinske Toplice*. According to available data it was built in the 15th century on the site of an older building, and during the Baroque it was thoroughly restored,„baroque-ised" and a belfry, which still dominates the skyline of the village, was added to it. Reconstruction works on the facades started in 2010 by carrying out the most indispensable repair works on humidity related damages on the northern side of the structure, to continue in the next years with landscaping of the surroundings and restoration of all the facades of the structure. These works were mostly completed in 2012 and were followed by restoration works in its interior. During execution of protection works numerous new data on the very structure have been discovered, the most valuable discovery certainly being that of finding walled in Gothic windows in the sanctuary. The Gothic windows have been presented on the outside, largely restoring to the sanctuary its late medieval appearance.

40 Potrebno je istaknuti aktivnu ulogu i osobno zalaganje župnika Stjepana Mostečaka prilikom organizacije i izvođenja radova na obnovi crkve, bez čega opsežni i financijski zahtjevni radovi ne bi mogli biti izvedeni u ovako kratkom roku.